

Anouk Bolsenbroek en Douwe van Houten

WERKEN AAN EEN INCLUSIEVE SAMENLEVING

GOEDE PRAKTIJKEN

Inhoudsopgave

Voorwoord 9

- 1 Het belang van goede praktijken 13**
  - 1.1 Wat is inclusie? 14
  - 1.2 Hoe ziet onze huidige samenleving eruit met betrekking tot inclusie? 16
  - 1.3 Van instituut naar ondersteuning 18
  - 1.4 Leren van goede voorbeelden 19
  - 1.5 Goede praktijken 22

- 2 Inclusief onderwijs 24**
  - 2.1 Achtergrond en ontstaansgeschiedenis 25
  - 2.2 Wat is inclusief onderwijs? 31
  - 2.3 Uitsluiting, segregatie, integratie, inclusie 36
  - 2.4 Index voor inclusie 40
  - 2.5 Onderwijs in Nederland, een historisch perspectief 41
  - 2.6 Werken aan inclusief onderwijs 46
  - 2.7 Geef elk kind de kans! 52

- 3 De inclusieve arbeidsmarkt 53**
  - 3.1 Pijlers 53
  - 3.2 Knelpunten en praktische belemmeringen 60
  - 3.3 Beeldvorming 62
  - 3.4 Een inclusieve werkomgeving 68
  - 3.5 Re-integratie 68
  - 3.6 Mensen met verstandelijke beperkingen op de arbeidsmarkt 72
  - 3.7 Een kwestie van mentaliteit 76

- 4 Multiculturele ouderenzorg 77**
  - 4.1 Ouderen en diversiteit 78
  - 4.2 Inclusie van ouderen in de samenleving 80
  - 4.3 De ouderenzorg 84
  - 4.4 De Schildershoek 85
  - 4.5 Eigen regie 87
  - 4.6 Inclusief ouder worden 93

- 5 De gevarieerde wijk 95**
  - 5.1 Sociale cohesie, participatie en uitsluiting 95
  - 5.2 *Assets based community development* 98

- 5.3 Communityvorming en wijkontwikkeling in Nederland 102
- 5.4 Toegankelijkheid en *public space* 104
- 5.5 Huiskamerprojecten en buurthuizen 107
- 5.6 Zorg en ondersteuning in de inclusieve wijk 109

6 Kwartiermaken 117

- 6.1 Ruimte voor verschil 118
- 6.2 Kwartiermaken 119
- 6.3 Kwartiermaken: de methodiek 122
- 6.4 De kwartiermaker 124
- 6.5 De presentiebenadering 127

7 Homo Ludens 133

In samenwerking met Frank Nieuwenhuizen

- 7.1 Gewoon sport 134
- 7.2 Inclusieve vrije tijd 139
- 7.3 Jongeren en cultuurparticipatie 141
- 7.4 Niet normaal 144
- 7.5 Laat van je horen! 145

8 Aan de slag 147

- 8.1 Overheden 148
- 8.2 Zorgaanbieders 154
- 8.3 Iedereen kan het startpunt zijn van een inclusie-initiatief 157

Dankwoord 159

Over de auteurs 161

Literatuur 163

Register 171

Op 21 juni 2010, vlak voor het verschijnen van dit boek, overleed Douwe van Houten. Tot op het laatst heeft hij de teksten en proeven meegelezen en van commentaar voorzien. Dit boek was een van de vele activiteiten die Douwe ondernam ten behoeve van zijn ideaal: een gevarieerde samenleving, een samenleving waar niemand wordt uitgesloten en waar mensen zelf vorm kunnen geven aan hun leven, met eigen regie en op een wijze die bij hen past. Over dat ideaal schreef hij een drieluik, waarvan dit boek het laatste deel is. Ik ben Douwe erg dankbaar dat ik aan dat deel een bijdrage heb mogen leveren.

Anouk Bolsenbroek

Voorwoord

'Mijn ontbottend lijf deed altijd pijn. Wie er ook aan mij zat (dokter, zuster, therapeut), altijd deed het zeer. De relatie tussen mijn lijf en anderen is lang verstoord geweest. En is dat misschien nog wel. Omdat ik altijd op mijn hoede was voor pijn of zwakte is het leren genieten er lang bij ingeschoten.

Ik heb me toen niet gestoord aan het 'hé dikke' of 'hallo manke'. Dat waren gewoon feiten. Ik speelde dat spel net zo hard mee richting roodharigen, brildragenden of spraakgestoorden. Wat me wel opbrak, was dat ik op school en in de buurt erg uniek bleek. Ik kon me met niemand identificeren. Niemand van de kinderen, de onderwijzers, de ouders was zo kreupel en lag zo vaak in het ziekenhuis... In de schoolboekjes kwamen geen manke kindertjes voor, de prille televisie kwam niet verder dan bedelen voor de slechtbedeelden en de net opkomende jeugdbladen waren een grote tentoonstelling van jong, gezond en veelbelovend.

Ik vraag me nu ook af of ik me wel had willen associëren met andere 'kindjes met makke'. Dat had ik helemaal niet geleerd, dat had niets met mij te maken. Ik was tenslotte gewoon een kind, opgroeiend in zo'n omgeving waar voor mij de maat der dingen niet anders was dan die van de andere kinderen. Was ik dan beter af geweest in een school vol andere gehandicapte kindjes? Ik denk het niet. Nu groeide ik toch min of meer onbelemmerd net als anderen op. Een klasje 'ander onderwijs' had toch ook geen positief zelfbeeld opgeleverd. Hooguit bevestigd dat ik inderdaad anders was. Zonder dat die uniciteit als prettig en nastrevenswaardig zou worden gezien...

... Ik wilde zo graag meedoen aan wat gebruikelijk was, aan wat zo hoorde. Ik was gewoon dat meisje dat niet kon lopen en dat vaak in het gips zat. Al het sleutelen aan mijn lijf was onderdeel van mijn leven en werd gek genoeg niet in relatie met mijn handicap gebracht. Het zou jaren duren voordat ik in staat was dat waardesysteem los te laten. Het zou jaren duren voordat ik stopte mezelf te ontkennen en ik begon met mijn verschijningsvorm als waardevol te zien; mijn manier van leven als een respectvol leven te beschouwen. Uiteindelijk ben ik tweemaal gehandicapt geraakt: een keer bij geboorte en een keer bij bewustwording!'

Bij het lezen van dit boek over inclusie schoot mij bovenstaande tekst van eind vorige eeuw te binnen. Als in een scherpe flard voelde ik opnieuw de eenzaamheid en de ontkenning die toen zo'n belangrijke rol in mijn leven speelden. Tegelijkertijd stak de vraag weer de kop op of een samenleving die inclusie als uitgangspunt kent, me warmer had omhelsd. Met natuur-

lijk de vervolgvraag of ik daar beter van was geworden en of de andere kinderen op school en hun ouders daar baat bij hadden gehad. Want dat is uiteindelijk de kwestie die in dit boek wordt behandeld. Door de inclusiegedachte ook vanuit de praktijk te beproeven proberen de schrijvers van dit boek mijn vraag te beantwoorden.

Als er iets persoonlijk is, dan is dat wel inclusie. Ik ben ‘de maat der dingen’ en mijn lijf en leven zijn het vertrekpunt voor de wijze waarop ik aan de samenleving deelneem. Het zijn niet de systemen, standaarden of modellen die mijn deelname bepalen, maar mijn persoonlijke afweging en mijn vaardigheden als levenskunstenaar.

Als er iets collectief is, dan is dat wel inclusie. Alleen doordat we als samenleving de juiste voorwaarden hebben gecreëerd – en dan gaat het zowel om de inrichting van de fysieke omgeving als om financiële voorzieningen, burgerrechten of bronnen van *empowerment* – is het mogelijk om individueel maatwerk te laten plaatsvinden.

Dit boek biedt geïnteresseerden een overzicht van wat er zoal onder de noemer van ‘inclusie’ is ondernomen. Al lezend brengt het je op een idee om een bepaalde voorzet te volgen, maar dan net even anders vanwege de uniciteit van die persoon en zijn of haar situatie. Vanwege dat uitgangspunt is het voorstelbaar dat een gekozen inclusiestrategie passend is voor de één, maar slecht uitpakt voor de ander. Het boek is daarmee vooral een oefening in het nemen van ‘het verschil’ als uitgangspunt, in het aanvaarden dat op generiek niveau slechts collectieve zaken geregeld kunnen worden opdat vervolgens het unieke maatwerk mogelijk wordt. Het boek is daarmee ook een oproep te investeren in vertrouwen: vertrouwen in ons vermogen om vanuit solidariteit het unieke tot zijn recht te laten komen. Vanuit een meer theoretisch perspectief dringt zich de vraag op aan welke voorwaarden moet worden voldaan om inclusie een kans te geven. Wat moet er in ieder geval collectief geregeld zijn om uniciteit, om ‘gewoon anders’ te realiseren? Ik denk dan aan de bereidheid tot perspectiefwisseling. Die is pas mogelijk als je je bewust bent van je definitiemacht en die van de ander. In hoeverre zijn we bereid en in staat om de werkelijkheid van de ander als relevant te zien en als uitgangspunt te nemen voor arrangementen rondom die ander? Wie zit er in welke positie om te bepalen wat deugt en wat gerealiseerd mag worden? Welke normatieve kaders hanteren beleidsmakers en uitvoerders als deze voorwaarden aan de orde zijn? Waar hebben we geleerd kritisch met elkaar het gesprek aan te gaan over de ruimte die nodig is om het eigen leven te leven?

Het boek *Werken aan een inclusieve samenleving* steekt de hand uit. Naar werkers, denkers en overlevers om samen antwoorden te vinden en praktijken uit te proberen. Om elkaar vast te houden bij het vallen en opstaan in deze fascinerende zoektocht naar het goede leven. Om de moed niet te

verliezen bij een dreun tegen de muur van onbegrip. Maar vooral ook om samen te genieten van al die keren dat het 'gewoon' wel is gelukt te realiseren wat eigenlijk zo normaal is.

Yolan Koster-Dreese

Directeur Kennis- en Innovatiecentrum CrossOver
Bestuurslid Coalitie voor Inclusie

---

1 Het belang van goede praktijken

Een gevarieerde samenleving, of anders gezegd een inclusieve samenleving, is een samenleving waar iedereen, ongeacht zijn of haar culturele achtergrond, sekse, leeftijd en talenten of beperkingen, tot zijn recht kan komen door op een gelijkwaardige manier deel te nemen aan de maatschappij. Voor veel mensen lijkt dit een onhaalbaar streven. Is het mogelijk om kinderen met een verstandelijke beperking samen met leerlingen zonder beperkingen op een bevredigende manier onderwijs te laten volgen op reguliere scholen? Kunnen blinde mensen op een gelijkwaardige manier participeren in het arbeidsproces? Is culturele segregatie in de ouderenzorg te vermijden? Kunnen mensen met psychiatrische problematiek wonen en leven buiten de instellingen van de geestelijke gezondheidszorg en een plek hebben midden in de samenleving?

Wij denken van wel. In dit boek maken wij ons sterk voor het ideaal van de inclusieve samenleving. We willen laten zien dat het mogelijk is dat ieder individu participeert in de samenleving op zijn eigen manier, hoe wenselijk dat eigenlijk is, en dat ieder individu in kleine stapjes aan de inclusieve samenleving kan werken. Hoe een inclusieve samenleving eruitziet, maken we zichtbaar aan de hand van een bespreking van de inclusiefilosofie en aan de hand van praktijkvoorbeelden die al binnen onze huidige maatschappij gerealiseerd worden.

Diverse Nederlandse organisaties die werkzaam zijn op het gebied van onderwijs, de arbeidsmarkt, woonvoorzieningen, zorg of vrijetijdsbesteding, zijn namelijk al bezig aspecten van de inclusieve samenleving te realiseren. Niet alle, maar wel een aantal van deze organisaties, spreken expliciet over inclusie. Hun ervaringen, hun manier van werken en de daaraan ten grondslag liggende visies, leveren de benodigde inzichten om ook op andere terreinen in de samenleving aan inclusie te kunnen werken. Een terrein waarop inclusie al in grote mate is uitgewerkt, is het inclusief onderwijs dat sinds de jaren negentig wereldwijd in opkomst is. Er zijn in Nederland verschillende onderwijsinstellingen die inclusief onderwijs geven. In het inclusief onderwijs volgen leerlingen met en zonder beperkingen (handicaps) samen onderwijs op een reguliere school. Dat betekent dat op een inclusieve school elke leerling in principe welkom is en dat ieder kind zo nodig op speciale ondersteuning kan rekenen. De lessen worden zo ingevuld dat alle leerlingen samen kunnen leren, terwijl ieder kind zich naar zijn eigen vermogen kan ontwikkelen.

In dit boek willen we laten zien dat inclusie op alle terreinen van de samenleving gerealiseerd kan worden. In ieder van de hoofdstukken staat een specifiek onderwerp centraal. Achtereenvolgens zijn dat het onderwijs,

de arbeidsmarkt, de ouderenzorg, de gevarieerde wijk, kwartiermaken (onder andere inclusie van mensen met psychiatrische problemen) en vrije tijd. Aan de hand van voorbeelden worden theorie en praktijk van inclusie met betrekking tot ieder specifiek onderwerp inzichtelijk gemaakt. Om redenen van privacy zijn de meeste namen in de praktijkvoorbeelden vervangen door fictieve namen. Theoretische inzichten over onder meer steuncirkels, *community's*, kwaliteit van bestaan en *social role valorization* komen gaandeweg aan de orde. Aan het eind van het boek vind je handreikingen om zelf met inclusie aan de slag te gaan.

In dit hoofdstuk komt aan bod wat inclusie precies is, hoe de huidige samenleving eruit ziet met betrekking tot inclusie en hoe er aan inclusie gewerkt kan worden. Enerzijds laten we dat zien door middel van goede praktijken als veranderingsstrategie, waarover we een uitleg zullen geven. Anderzijds zijn er specifiek aan inclusie gebonden manieren van werken die we deels in dit hoofdstuk, deels in de volgende hoofdstukken inzichtelijk zullen maken.

1.1 Wat is inclusie?

Inclusie heeft betrekking op de insluiting, de toenemende participatie van mensen in de samenleving. Er zijn twee manieren waarop het begrip gebruikt wordt. Enerzijds heeft de term 'inclusie' betrekking op de ontwikkeling van gelijkwaardige participatie van een of meer *achtergestelde bevolkingsgroepen* (vrouwen, culturele en etnische groepen, mensen die te kampen hebben met armoede, ouderen) in de maatschappij. Inclusie in deze betekenis is het resultaat van participatie aan sociale voorzieningen, zoals arbeid, wonen en onderwijs, aan inkomen en macht, en in sociale netwerken (Vranken, De Decker & Van Nieuwenhuyze, 2003). In dit verband spreekt men vaak van *social inclusion*. We vinden deze benadering, die al een wat langere geschiedenis kent, vaak op het niveau van de overheid, zoals in de grote programma's van de EU over sociale inclusie in relatie tot armoede. Het gaat hier meestal om een doelgroepenbenadering bij de verdeling van goederen (geldstromen), om rechten en plichten en om toegankelijkheid tot maatschappelijke voorzieningen. Het initiatief tot *social inclusion* komt meestal van de overheden.

Het andere gebruik van de term inclusie heeft betrekking op de ontwikkeling van een manier van betekenisvol samenleven in de dagelijkse levenssfeer, waarbij er sprake is van toenemende participatie van *elk individu*, ongeacht leeftijd, sekse, sociaal-culturele achtergrond, etniciteit, mogelijkheden of beperkingen. Het gaat hierbij om deelname van individuen aan reguliere sociale activiteiten, waarbij ieder individu betekenisvolle rollen kan spelen. Inclusie in deze betekenis is niet het resultaat van iets, maar een

doorlopend proces en kan daarom, ter onderscheiding van de eerste vorm, ‘procesinclusie’ worden genoemd. Deze benadering richt zich op de interactie tussen individu en gemeenschap en bestaat in de ontwikkeling van een levenshouding en levenspraktijk, zowel op het niveau van concrete ontmoetingen tussen mensen, als op het niveau van vormgeving van instituties, en in beleid en bestuur. Procesinclusie krijgt tot op heden vooral gestalte vanuit een beweging van onderop, op initiatief van betrokken individuen. De overheid speelt dan een voorwaardenscheppende rol (door het bieden van experimenteeruimte en middelen).

Hoewel beide vormen van inclusie, zowel *social inclusion* als procesinclusie, van belang zijn, richten wij ons in dit boek op de laatste vorm: het proces van inclusie zoals dat gestalte krijgt in de concrete levenspraktijk. Wij zullen hiervoor in het vervolg de term ‘inclusie’ gebruiken.

Deze benadering van inclusie vindt haar oorsprong in de gehandicaptenbeweging, maar stelt met nadruk dat het gaat om de inclusie van élk individu, niet alleen van mensen met beperkingen. Ze wil tegemoetkomen aan de diversiteit van álle mensen. Niet alleen is dat omdat mensen met beperkingen van onnodige uitzonderingsposities af willen om gewoon mens onder de mensen te zijn. Ook is dat vanwege het besef dat iedereen baat kan hebben bij inclusie, omdat we allemaal wel eens uitgesloten worden en omdat ieder mens onbenutte mogelijkheden en ondersteuningsbehoeften heeft. De theorie en praktijk van inclusie in deze tweede betekenis is betrekkelijk nieuw en heeft sinds de jaren negentig van de vorige eeuw vooral op het gebied van het onderwijs handen en voeten gekregen.

Inclusie in de samenleving houdt in:

- ▷ Gelijke waardering van alle individuen.
- ▷ Bevordering van participatie van alle betrokkenen in, en het reduceren van uitsluiting uit de cultuur en de gemeenschap.
- ▷ Herstructurering van culturen, beleid en praktijken in instituties en samenleving, zodat deze corresponderen met de diversiteit aan individuen die er deel van uitmaken.
- ▷ Vermindering van belemmeringen voor participatie van álle individuen.
- ▷ Leren zien waar toegankelijkheid en participatie belemmeringen ondervinden.
- ▷ Leren van pogingen om belemmeringen te verminderen, teneinde maatschappelijke veranderingen in gang te zetten waar allen profijt van hebben.
- ▷ Het zien van verschillen tussen individuen als mogelijkheden in plaats van als problemen die opgelost moeten worden.
- ▷ Het benadrukken van de rol van instituties in de opbouw van de gemeenschap en de ontwikkeling van waarden.